

beeld: Joe Cillen

VERANTWOORDELIJKHEID

MARC SCHUILEBURG

Wat hebben we eigenlijk aan dergelijke overwegingen? Leveren ze een bijdrage aan de oplossing van de vele problemen waarmee de hedendaagse mens te kampen heeft?

Henk Oosterling, *Door schijn bewogen*

Verantwoordelijkheid is een belangrijke zaak, maar lijkt tegenwoordig sterk in het gedrang gekomen. Het strikt moeten volgen van allerlei regeltjes leidt ertoe dat mensen steeds minder initiatief en verantwoordelijkheid nemen. Maar wat is verantwoordelijkheid? Verantwoordelijkheid gaat over schuld en de geleden schade. Het is een categorie die kijkt naar het verleden en wordt ingevuld door het handelen en beslissen van een autonoom en mondig individu. Een goede illustratie hiervan biedt het klassieke strafrecht. In het strafrecht is er zonder schuld geen misdrijf. Daarom vertrekt het strafrecht vanuit het misdrijf dat is gepleegd door een persoon die over een vrije wil beschikt en voor de gevolgen van zijn wilsbesluiten verantwoordelijk is. Maar, zo schrijft Oosterling in *Radicale middelmatigheid*, verantwoordelijkheid en schuld maken steeds meer plaats voor een denken in termen van aansprakelijkheid en risico: 'Niet schuld maar aansprakelijkheid is de juridische categorie met toekomst'. Wanneer en hoe deze overgang precies heeft plaatsgevonden, is lastig aan te geven. Oosterling wijst op de complexiteit van beslissingsprocedures, de gelaagdheid van regelgeving en de snelheid waarmee over deze zaken op allerlei beleidsniveaus via allerlei media over de hele wereld worden gecommuniceerd.

Relevant is in ieder geval dat het denken in aansprakelijkheid en risico wortels heeft die teruggaan tot de zeventiende eeuw, met de theorie van de waarschijnlijkheidsrekening en de komst van verzekeringen. In de verzekeringspraktijk spelen schuld en verantwoordelijkheid een veel minder belangrijke rol dan in het strafrecht. Zo is de berekening van een verzekering gebaseerd op de waarschijnlijkheid dat een ongeluk gebeurt. Ze staat dus los van de handeling of wil van een persoon. Bovendien spreekt uit de juridische opvatting van verantwoordelijkheid een morele opvatting hoe de wereld in elkaar moet zitten. Daarentegen is de verzekeringspraktijk bevrijd van morele oordelen. Ze concentreert zich op het registreren van statistische gegevens zoals het gemiddelde aantal doden in het verkeer of de kans op arbeidsongeschiktheid. In tegenstelling tot de juridische praktijk isoleert de verzekeringspraktijk de dader en het slachtoffer ook niet. In de berekening van de premie spreidt de verzekeringspraktijk het risico over meerdere personen. Tot slot valt risico in het verzekeringswezen samen met kapitaal. Verzekerd is niet het ongemak dat optreedt bij een ongeluk, maar het kapitaal dat het verzekerde risico – een auto, geliefde of inboedel – vertegenwoordigt. In tegenstelling tot juridische claims is de schade in de verzekeringspolis dan ook tot op grote hoogte al contractueel vastgelegd. Voor wie de verschillen nog niet heeft gezien: risico is berekenbaar, collectief en het wordt financieel gewaardeerd.

‘Verantwoordelijkheid wordt via aansprakelijkheid afgedwongen, maar nauwelijks nog individueel ondernomen’, stelt Oosterling in het artikel *Bouwen voorbij gated communities en no go area’s*. Volgens hem realiseert de vrijheid van individuen zich in de mate waarin ze zijn verzekerd tegen allerlei vormen van onheil. De polis van weleer is een verzekeringspolis geworden. Op een persoonlijk niveau is zo sprake van een ‘zelfverzekerde verantwoordelijkheid’ en van een ‘zelfverzekerd leven’. Een constatering die in kritische zin hout snijdt, maar nauwelijks van toepassing lijkt op zijn eigen leven. Denken is doen en doen is denken, zo laat een Oosterling-iaans bestaan zich samenvatten. Denk- en daadkracht resulteren daarin in een indrukwekkend aantal projecten. Of het nu gaat om energielessen op kinderboerderijen, om het leiden van de kendoschool Fumetsu, om het grootstedelijke project Vakmanstad of het doceren van filosofie aan gedetineerden in een penitentiaire inrichting: het gebeurt steeds in **relatie** tot anderen en vanuit een verantwoordelijkheid voor zijn omgeving. Dit is natuurlijk makkelijker gezegd dan gedaan. Het nemen van verantwoordelijkheid kan namelijk alleen, zo meent Oosterling, als je goed getraind bent en je de juiste vragen stelt: ‘Wat wil je?’, ‘Wat kun je?’ en ‘Met wie ga je dat

doen?'. Oosterling noemt dit deleuziaanse vragen. Daarmee neemt hij afstand van de vragen die Kant zou stellen: 'Wat kan ik weten?', 'Wat moet ik doen?' en 'Wat kan ik hopen?'.

Een van de meest opvallende en interessante projecten die Oosterling heeft opgezet is 'Penitentiaire filosofie'. Het idee ontstond in 2009. In gesprek met een directeur van een penitentiaire inrichting werd de vraag opgeworpen of gedetineerden in filosofische zin scholing zouden kunnen krijgen door universitair docenten. Door het stellen van filosofische vragen over zaken als macht, vrijheid en waarheid, zo was het idee, nodig je deze groep uit om te reflecteren en tegelijkertijd om open te staan voor de meningen en zienswijzen van andere gedetineerden. Inmiddels heeft de eerste groep de cursus succesvol afgerond en is een volgende begonnen met het eerste cursusdeel waarin denkers aan bod komen als Machiavelli, Marx en Sartre. Nu is ieder initiatief om meer aandacht te besteden aan de positie van gedetineerden, die toch al in een sterk afhankelijke en kwetsbare positie verkeren, er één. Maar het project 'Penitentiaire filosofie' valt nog om twee andere redenen op. Allereerst herinnert het aan het engagement van Michel Foucault die met Jean-Marie Domenach en Pierre Vidal-Naquet op 8 februari 1971 de *Groupe d'information sur les prisons* oprichtte om allerlei onderwerpen te onderzoeken met betrekking tot het Franse gevangenisbeleid, van het voedsel en de medische zorg tot de wijze waarop gedetineerden werden onderworpen aan kleine en grote vernederingen. Bij de bekendmaking van het initiatief stelt Foucault: 'Niemand van ons kan met zekerheid zeggen dat hij buiten de gevangenis zal blijven. Heden ten dage minder dan ooit'. In het verlengde hiervan, en dat is de tweede reden, gaat het hier om een groep personen die niet meer vrij is hun eigen handelen te bepalen en die daardoor eenvoudig tot een speelbal wordt van de politiek en van de autoriteiten waarmee ze te maken krijgt. Ik wil hier graag iets meer over kwijt.

Het afgelopen jaar heb ik met Lucrecia Paulina onderzocht op welke wijze de rechten van gedetineerden steeds verder onder druk komen te staan. Zo hebben we gekeken of Nederlandse verzekeraars ex-gedetineerden weigeren bij het sluiten van een verzekering. Uit de interviews met vijftien verzekeraars en een steekproef onder 36 ex-gedetineerden komt naar voren dat vier bedrijven, waaronder een levensverzekeraar en drie schadeverzekeraars, ex-gedetineerden die korter dan 8 jaar uit detentie zijn niet als klant accepteren. Als motivatie geven de verzekeraars aan dat ze niet gebonden zijn aan een acceptatieplicht en dus wettelijk niet verplicht zijn om een ex-gedetineerde te accepteren. Zeven verzekeraars, waaronder

een zorgverzekeraar en zes schadeverzekeraars, verklaren ex-gedetineerden niet per definitie te weigeren, maar ook niet standaard te accepteren. Acceptatie hangt onder meer af van hoe lang de persoon in kwestie uit detentie is, van het soort delict dat hij of zij heeft gepleegd en van de antwoorden die een ex-gedetineerde geeft op de vragen op het aanvraagformulier. Slechts vier verzekeraars geven aan ex-gedetineerden standaard te accepteren. Voor hen speelt detentieverleden geen rol bij de acceptatie of weigering van een aanvraag door een ex-gedetineerde.

Dat de politiek de afgelopen decennia de rechten van mensen achter slot en grendel disproportioneel heeft ingeperkt, is een bekend gegeven. Het verlofbeleid is stevig op de schop gegaan en het strafdoel van onschadelijkmaking wint het steeds vaker van die van resocialisatie. Maar nieuw is dat nu ook de rechten worden ingeperkt van personen die hun straf uit hebben gezeten. Ex-gedetineerden, zo blijkt uit het onderzoek, worden door sommige verzekeraars preventief uitgesloten van de mogelijkheid tot het sluiten van verzekeringen. Dit kan worden uitgelegd als een risicoberedenerende handeling, maar het kan ook worden gezien als een vorm van selectieve uitsluiting. Het effect is dat deze personen geen hypotheek of woonverzekering meer kunnen afsluiten – en in die zin ‘burgerdood’ zijn. Weliswaar staat de *mort civile* sinds lange tijd niet meer als (bijkomende) straf in het Nederlandse wetboek van strafrecht, toch kan de beslissing van deze verzekeraars weldegelijk worden beschouwd als een uitgestelde of verkapte doodstraf: de ex-gedetineerde heeft geen leven meer. Vanuit een verzekeringstechnisch perspectief wordt immers duidelijk dat deze groep niet als volwaardig burger meer deel kan nemen aan onze samenleving. In termen van Oosterling: de ex-gedetineerde is uit de polis verstoten.

Overzie je het werk van Oosterling, dan valt onmiddellijk de veelzijdigheid daarvan op. Niettemin loopt daar als een rode draad doorheen zijn praktisch-filosofische inzet. Daarin maak je verschil. En je neemt verantwoordelijkheid. Toch zijn er perioden dat ik Oosterlings werk uit het oog verlies. Dat zijn periodes dat ik vergeet dat zijn werk een *information portal* is waarin je kan inpluggen en dat je voert tot filosofische inzichten die altijd raken aan actuele problemen. Inzichten die je nergens anders vindt.